

De greske gudene

ESSAY: De greske myter var et reservoar som kunstnere kunne hente motiver fra, og det er kanskje det vi også må forstå *Theogonien* som – en dikters forsøk på å skape orden i en kaotisk mengde guder.

Av Aslak Rostad, dr. art.

Vi har alle, på en eller annen måte, et forhold til de greske gudene og kan ramse opp i alle fall noen av dem – som Zevs, Hera, Apollon, Artemis, Dionysos og Athene. For de fleste av oss er disse navnene først og fremst noe vi forbinder med litterære figurer som dukker opp i alt fra Donald-historier og Hollywood-filmer til dataspill. Vi kan også få øye på dem i mer symbolske sammenhenger: Universitetet i Oslo har et bilde av Apollon, kunstens og musikkens gud, på sin logo, og på gavlen til *Domus Media* er visdommens gudinne, Athene, avbildet. Her i Trondheim hvor jeg holder hus, kan man dessuten ta en kopp kaffe på Café Ni Muser, oppkalt etter gudinnene for de ulike kunstene som Apollon hadde i sitt følge. Andre kjenner kanskje også enkelte av mytene som omgir disse gudene, for eksempel Zevs' utallige kvinnehistorier, som fortellingene om Leda og svanen, eller Europa og oxen.

At grekerne hadde en lang rekke greske guder, er også noe som de fleste er kjent med, selv om man ikke vil klare å angi det nøyaktige antallet. I så fall er man i godt selskap: Grekerne selv hadde knapt oversikt over hvor mange guder som holdt hus på Olympen.

Men det vi kanskje ikke tenker på, er at i over 1000 år var disse guddommene noe langt mer enn fantasifostre og karakterer i eventyrfortellinger; de var i høyeste grad til stede i livene til generasjoner av mennesker som visste at de var forpliktet til å tilbe og dyrke dem hvis de skulle ha noe håp om lykke, helse og framgang.

Å lete etter de greske gudenes opphav fører oss raskt ut i fortidas tåkete landskap. I motsetning til de monoteistiske religionene jødedom, kristendom og islam, var den greske religion *inkorporerende*, i den forstand at den ikke avviste andre kulturers guder og myter, men snarere tok dem opp i seg og tilpasset dem etter eget forgodtbefinnende. Grunnholdningen til antikkens grekere var at en gud hadde krav på tilbedelse og offergaver uansett. De innførte derfor gjerne guder fra andre kulturer og gjorde dem til sine egne. Et eksempel er gudinnen Magna Mater som opprinnelig kom fra Frygia i Lilleasia, men som ble gjort til en del av athensk statskult på 400-tallet f.Kr.

Denne praksisen førte til at antallet guder som grekerne tilba, stadig vokste. Satirikeren Lukian fra Samosata som levde i det andre århundre e.Kr., lager spas med dette når han i teksten *Gudenes folkeforsamling* lar Zevs beslutte å utvise alle ikke-greske guder fra Olympen fordi det har blitt for

trangt der. Når antikkens grekere møtte andre folkeslag, identifiserte de derfor deres guder som varianter av sine egne, og hvis de reagerte negativt på en fremmed religion, var det først og fremst fordi de mente at den dyrket gudene på en uakseptabel måte, ikke fordi den tilba andre guder.

Spesielt gjaldt dette egypternes praksis med å avbilde gudene med dyrehoder, noe grekerne aldri kunne akseptere. Historikeren Herodot (ca. 484–ca. 450 f.Kr.) beskriver Egypt som landet hvor alt er omvendt fra Hellas, og i *Gudenes folkeforsamling* spør Lukian spydig om hvorfor hunder, okser, aper, fugler og geiter skal ha templer og bli tilbedt på lik linje med de olympiske gudene. Toleransen hadde en grense, selv for grekerne.

Zevs og Apollon

Fra et historisk og vitenskapelig perspektiv kan vi slå fast at de greske gudene må ha hatt en mangslungen og innfløkt opphavshistorie. Mange av gudene kan vi spore tilbake til de eldste greske, skriftlige kildene vi har, de såkalte Linear B-tavlene som dateres til mellom 1375 og 1200 f.Kr., men ofte vet vi ikke hvor navnene på de greske gudene kommer fra og hva de eventuelt kan ha betydd. Det eneste unntaket er Zevs som har en helt klart indoeuropeisk etymologi med samme rot som de latinske ordene *deus*, «gud», og *dies*, «dag». Vi vet følgelig med stor grad av sikkerhet at Zevs opprinnelig var en gud som representerer daghimmelen.

Med Apollon, som gjerne har blitt regnet som symbolet på gresk kultur, er bildet mer komplekst. Man har ikke klart å fastslå med sikkerhet at han blir nevnt i Linear B-tekstene¹ eller om navnet hans er av gresk opphav. Den mest utbredte teorien er at han stammer fra Lilleasia, men at det samtidig er en svært sammensatt gud med både orientalske og greske aspekter. Slik er det også med mange av de andre greske gudene. Det var heller ikke slik at Zevs, til tross for sitt relativt klare historiske opphav, utelukkende ble dyrket som himmelgud. Han hadde også overoppsyn med edsavleggelse, han beskyttet gjester og han var gud for den indre gårdsplassen i bolighus. De greske gudene var komplekse og fikk på mange måter leve sitt eget liv i en kultur som manglet én enkelt religiøs autoritet.

Guddommelig slekt

Når grekerne selv skulle forklare opphavet til sine guder, grep de til mytologien. Det store antallet guder som grekerne tilba, ble allerede fra tidlig tid gjenstand for spekulasjon: Hvordan kunne man forklare at det var så mange guder og hvilket forhold var det egentlig mellom dem?

Den første vi vet tok tak i dette spørsmålet og som skulle komme til å få avgjørende betydning for hvordan grekerne så på gudene sine, var en av de tidligst bevarte dikterne vi har i europeisk litteraturhistorie. Jeg snakker om Hesiod, som levde en gang mellom 750 og 650 f.Kr.²

Vi snakker ofte om at man i løpet 600-tallet f.Kr. fikk en overgang fra *mythos* til *logos* i gresk tenkning, dvs. at man gikk bort fra mytologisk og overnaturlige forklaringer, og i stedet begynte å

bruke rasjonelle forklaringer basert på erfaring. Dette skiftet var langt fra så omfattende som vi gjerne forestiller oss. Den jevne greker ofret neppe særlig mye tankevirksomhet på dette spørsmålet som først og fremst opptok den forsvinnende lille delen av befolkningen som kalte seg filosofer. Mytene skulle fortsette å spille en sentral rolle i gresk tankegang gjennom hele antikken, også lenge etter at Hesiod var gått ut av tiden. men samtidig prøvde han å innføre et samlende, og på sett og vis rasjonelt, prinsipp som kunne forklare hvorfor grekerne hadde så mange guder. Svaret Hesiod gir på dette spørsmålet, er at gudene er i slekt med hverandre.

LES OGSÅ: [Om guder og jordbruk: Hesiod på norsk](#)

I verket *Theogonien*, som vi kan oversette med «Gudenes opphav» eller litt friere med «Den guddommelige slekten», tegner Hesiod opp verdenshistorien som et regelrett slektsdrama fra skapelsen til Zevs blir gudenes konge. *Theogonien* er et eksempel det vi vanligvis omtaler som didaktisk poesi, noe som betyr at det er et dikt hvor forfatteren tar for seg et emne han ønsker å belære leseren om. Vi kan også si at *Theogonien* i stor grad er et katalogdikt, i den forstand at det redegjør for en lang rekke mytologisk skikkelser hvor ganske mange ikke er stort mer enn navn.

I alt inneholder *Theogonien* over tre hundre navn. Havguden Nerevs får for eksempel femti døtre, de såkalte nereidene, og Hesiod er ikke snauere enn at han ramser opp navnet på alle sammen (v. 240-264). Vi må huske på at diktet ble til i et samfunn hvor skriftlighet ennå ikke var allment utbredt, men i stor grad basert på kommunikasjon ansikt til ansikt. Samfunnets kulturelle hukommelse var derfor basert på muntlig overlevering, og Hesiod må ha hatt en spesiell oppgave med å ta vare på den mytologiske arven. Han var en som husket og kunne ramse opp gudenavn ved høve.³

Theogonien gir egentlig ikke noen forklaring på hvordan eller hvorfor verden har oppstått. Det eneste Hesiod gjør i så måte, er å slå fast at det i begynnelsen fantes to urkrefter: Gapet (*Khaos*) og Jorden (*Gaia*) som blir opphav til hver sin guddommelige slekt. Gapet er opphav til Natten som igjen føder en lang rekke barn som Skjebnen, Døden, Søvn, og ikke minst Striden (*Eris*). Hun blir videre mor til begreper som Slitet, Sulten, Krangler, Løgner.

Uten grenser

Vi aner allerede her at Hesiod tar utgangspunkt i et gudsbegrep som er langt videre enn det vi kanskje ville ha ventet fra antikkens grekere, og svært mye bredere enn det vi kjenner fra monoteistiske religioner. Hesiod framstiller abstrakte begreper som guder og gjør dem til en del av det kosmiske dramaet. På fagspråket omtaler vi gjerne en slik personifisering av begreper for *prosopopoiia* («ansiktgjøring»), men Hesiods guddommeliggjorte begreper var samtidig mer enn rene litterære figurer. Vi vet at to av de gudinnene Hesiod nevner, Nemesis som representerte gudenes forargelse over mennesker feiltrinn, og Peitho som representerte overtalelse, begge var gjenstand for kult i Athen.

Men Hesiod stopper ikke der, for guder kan også være svært så konkrete i hans verden, og da gjerne knyttet til naturen og naturfenomener. Jeg har allerede nevnt katalogen over de femti nereidene. Dette var nymfer som var knyttet til havet og som sjøfolk kunne be til om godt vær eller god seilas. De er ikke de eneste naturguddommene Hesiod omtaler. Han har også en katalog over Okeanos⁴ døtre, okeanidene, som både kunne være knyttet til havet og til ferskvannskilder (v. 346-364), og over elver, som han også regner som guder (v. 337-345). Det var med andre ord nesten ikke grenser for hva som kunne bli regnet som guder i Hesiods verden. Gudene er til stede overalt, tilværelsen er guddommelig.

Olympos

Det er likevel de olympiske gudene vi først og fremst forbinder med gresk mytologi. Det er den slekten som stammer fra Jorden, og i *Theogonien* følger vi den gjennom tre ledd fram til Zevs oppkaster seg til gudenes konge. Jorden får først Himmelen (*Uranos*) som hun så får tolv barn med, de såkalte titanene. Himmelen stenger imidlertid barna inne i Jorden og de lider forferdelig. Hun gir derfor en sigd til yngste sønn, Kronos, som bruker den til å kastrere sin far (v. 156-210) og gjøre seg selv til konge. Kronos får i sin tur seks barn med sin søster Rheia, nemlig gudene Hestia, Demeter, Hera, Hades, Poseidon og Zevs. Siden Kronos er velkjent med at barn gjerne detroniserer sine fedre, sluker han barna, med unntak av Zevs som Rheia bytter ut med en stein og gjemmer på Kreta. I løpet av et år er Zevs fullvoksen. Han avsetter Kronos og får ham til å kaste opp søsknene (v. 453-506). Dette er innledningen til en ti år lang krig mellom titanene og gudene, *titanomakhien*, om hvem som skal være universets herre. I det tiende året får gudene assistanse fra tre monsterlignende skapninger, de såkalte «hundrearmerne», *hekatonkheires*, som hjelper dem med å kaste Kronos og titanene ned i underverdenen Tartaros (v. 635-719). Etter at Zevs så har bekjempet uhyret Tyfoevs (v. 820-868), er det han som er ubestridt konge. Universet er slik skjebnen har bestemt at det skal være.

Orientalisk innflytelse

Tanken om at de ulike gudene kunne ordnes i et pantheon basert på slektskap, var slett ikke ny på Hesiods tid, og det er ingen tvil om at han hentet grunnkjemaet til det guddommelige slektsdramaet fra orientalske tradisjoner som allerede hadde vært i omløp i flere hundre år. Det babylonske eposet *Enûma Eliš* som vanligvis dateres til en gang mellom 1700 og 1100 f.Kr., forteller historien om hvordan Marduk ble hovedgud i Babylon etter å ha nedkjempet eldre generasjoner av guder. *Theogonien* har også klare berøringspunkter med det hurriske⁵ epos *Himmelens kongedømme*. Her er det guden Kumarbi og hans kamp for å bli gudenes konge som er tema. På samme måten som i *Theogonien* er dette framstilt som en strid over tre generasjoner hvor de yngre avsetter de eldre.

I hvilken grad Hesiod faktisk har kjent til disse tekstene, er usikkert, men det er åpenbart at han kjente til forestillingen om at gudene utgjorde en slekt, og at han dermed knyttet seg til en tradisjon som var utbredt i det østlige Middelhavsområdet og det nære Orienten.

Mytenes status

Trodde grekerne på de mytene som ble fortalt om gudene? Det er ikke lett å svare entydig på. *Theogonien* fikk aldri noen kanonisk status i den forstand at den ble betraktet som en hellig tekst på linje med kristendommens Bibel. Det er heller ingen ting som tyder på at den hadde noen liturgisk funksjon og ble resitert i forbindelse med ritualer slik et av dens forelegg, *Enûma Eliš*, ble. Det ble nemlig resitert ved den babylonske nyttårsfesten, men vi finner ingen slik bruk av *Theogonien*.

Vi kan heller ikke si noe om i hvilken grad den jevne greker hadde noe forhold til disse mytene. I gresk religionsutøvelse var ikke mytene nødvendigvis til stede i særlig grad. Antikk, gresk religion var en ortopraks religion som vektla korrekt utførelse av ritualer, dvs. offerritualer, snarere enn rett tro, og dermed heller ikke en skriftreligion. Riktignok utlegger Hesiod offerritualet ved å vise til den berømte myten om hvordan titanen Promethevs slaktet en okse og lurte Zevs til å velge de uspiselige delene, knokler og fett. Zevs blir naturlig nok sint og tar ilden fra menneskene, men Promethevs stjeler den tilbake. Da straffer Zevs menneskene ved å sende dem kvinnen, opphavet til alt ondt, og lenker Promethevs til en klippe hvor en ørn hakker på leveren hans (*Theogonien* v. 535–616; *Arbeid og dager* v. 47–99). Grekerne selv stusset over hvorfor gudene fikk en så dårlig del av offerdyret, men selv om Hesiod gir en slags forklaring, er det ingenting som tyder på at den hadde noen betydning når slike ritualer ble utført.

I intellektuelle kretser, derimot, kunne man ofte stille seg kritiske til Hesiods og Homers framstillinger av gudene. Det tidligste eksempelet vi har, er filosofen og dikteren Xenofanes (ca. 565–ca. 470) som avviste forestillingene om antropomorfe guder med det berømte postulatet om at hvis kyr, hester og løver hadde kunnet male slik som mennesker, ville de ha avbildet guder som lignet dem selv. Gudene ble altså skapt i mennesket bilde, mente Xenofanes. Han var også sterkt kritisk til at Hesiod tilskrev gudene umoralske handlinger: Man burde kunne forvente bedre av en gud enn at de kastrerer sin far og spiser sine barn!

Noe senere fulgte Platon opp med å omtale mytene som «kjerringsnakk» (*Theaitetos* 176b). Blant filosofer var et transcendent gudsbilde langt mer tiltalende, og mytenes framstillinger var gjennom hele antikken et mål for deres angrep. Lukian fra Samosata var en av dem som trakk dette lengst. Hos ham er mytene om gudene redusert til det rene nonsens, og han ynder å finne logiske brister og umoral han kan slå ned på.

I den greske kunsten spilte imidlertid mytene en viktig rolle, og vi finner ofte scener fra Hesiod her. Østgavlen av Parthenon-tempelet på Akropolis i Athen var dekorert med en framstilling av hvordan Athene ble født fra Zevs' hode (v. 924–926), mens både Promethevs' straff og Zevs' kamp mot Tyfoevs er framstilt på vasemalerier. Det samme gjelder scenen hvor Rheia får Kronos til å svelge en stein i stedet for den nyfødte Zevs.

De greske myter var med andre ord et reservoar som kunstnere kunne hente motiver fra, og det er kanskje det vi også må forstå *Theogonien* som: en dikters forsøk på å skape orden i en kaotisk mengde guder.

Som nevnt stod de gudene som Hesiod tok for seg i *Theogonien* i sentrum for grekernes religionsutøvelse i mer enn tusen år. I dag har vi bare fragmenter og rester igjen av denne kulturen. Det bildet vi i dag får med de greske gudene gjennom underholdningsindustrien, er bare en blek avskygning av den posisjonen de en gang hadde. Et talende symbol for hvordan det gikk med den greske religionen, er det store Artemis-tempelet i Efesos på kysten av Lilleasia. På sitt største var tempelet 137 meter langt, 69 meter bredt og 18 meter høyt, og hadde rundt 130 søyler. Det var det største tempelet i den greske verden og ble regnet som et av verdens syv underverker. I dag stikker en enslig søyle opp der tempelet en gang stod, og den er satt opp av arkeologer i moderne tid.

Noter

¹ Noen Linear B-tekster nevner en gud med navn *pa-ja-wo-ne*, noe som kan ha vært en forløper til ordet *paian* som er betegnelse på hymner til Apollon, men også navnet på en selvstendig gud. Det er derfor ikke sikkert at dette har noe med den senere Apollon å gjøre.

² I motsetning til Homer som vi ikke vet noe om, nevner Hesiod seg selv ved navn (*Theogonien* v. 22) og gir også enkelte opplysninger om seg selv i det andre diktet som er tilskrevet ham, *Arbeid og dager*.

³ Hesiod stod i den samme muntlige, poetiske tradisjonen som Homer, og diktet på samme dialekt og versemål (heksameter) som ham. Spørsmålet om disse dikterne selv skrev ned sine verk eller om de først levde på folkemunne, er fortsatt et heftig debattert forskningsspørsmål. I Hesiods tilfelle ser vi at han i *Arbeid og dager* korrigerer ting han har sagt i *Theogonien*, og enkelte mener derfor at han har forholdt seg til en skrevet tekst man kunne gå tilbake til og lese på nytt, i motsetning til en muntlig som «forsvinner» straks den er framført.

⁴ Okeanos er en elv som i renner i sirkel rundt jorden.

⁵ Hurriene var et folkeslag som holdt til i det nåværende nordlige Syria, nordlige Irak og østlige Tyrkia mellom ca. år 2300 og 1200 f.Kr.